

вивчали ті країни, зі студентами з яких доводилось працювати) акцентували на посиленні виховного процесу щодо них. Бо інколи доходило й до прикрих випадків, коли студенти з ОАР, Нігерії, Того, Камеруну відкрито дозволяли собі "нездорові" висловлювання в бік радянських педагогів і студентів. Проте в основній масі іноземних студентів настрій оцінювався, як нормальний, відзначалось їх сумлінне і добросовісне ставлення до навчання, успішне складання переважно більшістю студентів залікових і екзаменаційних сесій. Керівництво факультету і вузу неодноразово отримувало від них подяки за можливість навчатись в УРСР [1, арк. 2, арк. 30; 3, арк. 32; 4, арк. 44–45; 5, арк. 32–33].

Опісля завершення навчання в Україні й кількох років роботи у себе на Батьківщині деякі з них повертались в уже знайомий і близький їм Київський універси-

тет. Але тепер уже з метою подальшого навчання на його профільних факультетах, щоб отримати певний фах, підготувати й захистити кандидатську чи навіть докторську дисертацію.

1. Текстовий звіт про учбову, науково-дослідну та ідейно-виховну роботи університету за 1960/1961 н.р. – ДАК. – Ф. – Р. 1246. – Оп. 5. – Спр. 371. – 187 арк. 2. Текстовий звіт про учбову, науково-дослідну та ідейно-виховну роботи університету за 1961/1962 н.р. – ДАК. – Ф. – Р. 1246. – Оп. 5. – Спр. 398. – 177 арк. 3. Текстовий звіт про учбову, науково-дослідну та ідейно-виховну роботи університету за 1962/1963 н.р. – ДАК. – Ф. – Р. 1246. – Оп. 5. – Спр. 426. – 229 арк. 4. Текстовий звіт про учбову, науково-дослідну та ідейно-виховну роботи університету за 1963/1964 н.р. – ДАК. – Ф. – Р. 1246. – Оп. 5. – Спр. 446. – 229 арк. 5. Текстовий звіт про учбову, науково-дослідну та ідейно-виховну роботи університету за 1964/1965 н.р. – ДАК. – Ф. – Р. 1246. – Оп. 5. – Спр. 475. – 229 арк.

Надійшла до редколегії 17.02.12

О. Лагунова, асп.

## ТРАДИЦІЇ ПОЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ В АРХІВНІЙ СПАДЩИНІ А. КРИМСЬКОГО

*У статті досліджуються архівні матеріали з фонду А. Кримського, що містять етнографічні свідчення його батька Ю. Кримського про полювання в Україні. Вони відображають усю галузь полювання, як професійного заняття від умов і засобів цього підприємства до цін на продукти мисливства у XIX ст.*

*Archival materials from A. Krymskyi Fund are investigated, that contain ethnographic evidence of his father E. Krymskyi on the history of hunting in Ukraine. These materials reflect all the branch of hunting as professional activities: from conditions and means of this enterprise to prices for hunting products in XIX century.*

Після здобуття Україною незалежності все більше уваги звертається на вивчення особливостей її традиційної культури. Особливо багато етнографічних матеріалів зберігається у неопублікованих роботах вітчизняних вчених. До таких недосліджених архівних спадщин належить і фонд Агатагела Юхимовича Кримського в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, де зберігається рукописна російськомовна етнографічна праця його батька Юхима Степановича Кримського "До полювання на птахів та тварин у Малоросії-Україні та Волині".

Кримський А. народився 15 січня 1871 р. у Володимир-Волинському, був українським письменником, вченим, сходознавцем, етнологом, "неодмінним секретарем" Всеукраїнської академії наук (1918 р.). Його батько Ю. Кримський (1838–1915) народився у Могилеві, за фахом був педагог, видавець, автор шкільних підручників з географії, арифметики, російської і французької мов, бібліографічних покажчиків та книжки "Київської губернії місто Звенигородка і його соборний храм" (1914). У 1881 р. Юхим Степанович заснував публічну бібліотеку у Звенигородці. Складні стосунки батька і сина були відображені у художній творчості останнього, зокрема в оповіданнях "Батьківське право", "Перші дебюти одного радикала", "3 літопису преславних діянів панків Присташів" [5, с. 9; 14, 9–10, 69; 10, с. 367–527].

Рукописна праця Ю. Кримського про мисливство має важливе значення, так як на сьогодні в етнологічній науці обмаль робіт, що висвітлюють традиції полювання в Україні. Вона мала би слугувати доповненням до його першої російськомовної книги "Полювання на птахів та тварин у Малоросії, Україні і Волині" (1892). Окремі дані з цього рукопису використав Х. Вовк для написання книги "Студії з української етнографії та антропології" (1928) [3, с. 40].

Питання дослідження полювання частіше виникає при вивченні первісних общин, ролі мисливства в організації людської спільноти або первісних вірувань (М. Грушевський, Д. Фрейзер) [4, с. 97–99; 13, с. 507–516]. Здебільшого етнографічні джерела або наукові розвідки про полювання містяться по окремим етнографічним збірниках (В. Шухевич, Н. Заграда, Хв. Вовк)

або у вигляді окремих статей (И. Беньковський, Г. Аркушин, А. Дмитренко), проте, і натеper, немає цілісного дослідження мисливства як етнологічного об'єкту [1, с. 183–193; 2, с. 9–14; 3, с. 40–42; 6, с. 20–28; 8, с. 214–395; 15, с. 229–239].

Робота "До полювання на птахів та тварин у Малоросії-Україні та Волині" - це чистовий рукопис тексту без правок, який має 40 сторінок і датований самим автором 1901 р. [9, с. 1, 18 зв.]. Складається з восьми розділів, кожен розділ і пункт мають свої назви. Наприкінці кожного виду полювання він обов'язково вказує район, де подібний спосіб уживається і, по можливості, респондентів-інформаторів, які розповіли про це. Більшість відомостей була ним взята з розповідей друзів на полюванні. У своєму творі він залишив 11 малюнків різноманітних пасток та засобів полювання [9, с. 18 зв., 19, 20]. Територіально ця праця охоплює майже всю підросійську Україну: Київську, Чернігівську, Волинську, Полтавську і Віленську губернії.

Свою розвідку Ю. Кримський розпочав з розгляду умов полювання, наявності дичини та опису мисливців, як окремої верстви населення. Зокрема, він стверджував, що до запровадження закону 1892 р. про введення мисливських посвідчень, багато селян жили виключно тільки від полювання на птахів і звірів. Він перераховує десять найвідоміших мисливців з Київської, Чернігівської, Волинської і Полтавської губернії. Ю. Кримський вважав, що закон 1892 р. зменшив кількість мисливців з селян та збільшив з них число браконьєрів і душителів дичини. Він стверджував, що до введення цього закону до Петрова дня (29 червня) ніхто не стріляв, але після прийняття закону під виглядом винищення хижаків йшла постійна стрільба [9, с. 1–1 зв.].

Усі ці новації та знищення лісів через викорчовування їх під оранку, проведення Києво-Брестської та урядової залізниці, писав Ю. Кримський, призвели до зменшення дичини. У більшості губерній залишилися 11 видів промислових тварин та 18 видів птахів [9, с. 1 зв.–2 зв.]. Ці дані, наведені автором, підтверджували відомості про втрату полюванням значення загальнодержавного промислу у XVII–XVIII ст. та зникнення

багатьох видів тварин через інтенсивне мисливство [7, с. 110; 11, с. 373–379].

Аналізуючи працю Ю. Кримського, вважаємо за потрібне об'єднати схожі типи мисливства за трьома категоріями: збирання яєць і молодняку дичини, полювання з пастками та полювання зі вогнепальною зброєю.

Почнемо розгляд з першого виду, як найдавнішого способу мисливства. Яйця диких птахів збирали виключно діти, але є також дані про те, що у Суразькому повіті Чернігівської губернії яйця качок збирали дорослі парубки. Щоб краще було ходити по болотах вони використовували довгу жердину і специфічні лижі, а також мали запасну тонку дошку [9, с. 13]. Молодих тварин та птахів ловили в ручну під час польових робіт або випасів худоби [8, с. 247–249, 285–288; 9, с. без номеру, 3 зв., 5 зв., 10 зв.]. Наприклад, у листопаді та грудні, коли було вже холодно, у дрохв обмерзало мокре пір'я, що не давало їм злетіти, тоді селяни виходили у степ і ловили їх [9, с. 4]. У Чернігівській та Волинській губерніях хлопці влітку забирали лисенят з нори і продавали у міста, де їх вигодовували у коморах і продавали на хуторі. У Волинській та Чернігівській губернії селяни у 1860-х роках тримали вовченят, лисенят та молодих кіз як домашніх улюбленців, але досягнувши одного - двохрічного віку дикі звірята тікали до лісу. Щодо вовченят існувало повір'я, що у найближчому поселенні до вовчого кубла, вовчиця майже ніколи нічого не чіпала у селян, поки не спустошать її кубла і не заберуть вовченят [9, с. 6 зв.–8 зв., 10–10 зв.].

Інший вид полювання – з пастками – був поширений в Україні здавна і вимагав широкого знання звичок тварин. Куріпки взимку жили біля житла людини і селяни приманювали їх половиною з зернами, розкиданими у клуні, і потім там їх ловили. Або, на току ставили сітки і штирі, під які посипали приманку [9, с. зв. без номеру, 3]. Ю. Кримський писав, що за м. Каневом Київської губернії в с. Пескарі жив селянин Петро, який на придніпровських луках та островах між кущами, де водилися куріпки, їх прикормлював, а зимою ставив сітку з мотузкою, сам одягався в шкуру бика з рогами, ставав рачки і підганяв куріпок до приманки [9, с. зв. без номеру].

Кмітливі селяни для полювання інколи використовували пристрої, зовсім не призначені для цього. У Волинській губернії у Новоградволинському повіті, поблизу м. Корець у 1870-х рр. проходило шосе з Варшави до Києва, по якому був прокладений по стовпах телеграф з багатьма дротами. З одного боку шосе росли переліски, з іншого стояли поля з житом. Куріпки виходили по вечір'ям з пролісків у жито, а селяни у темну ніч ховалися в жито і лякали куріпок, які з переляку потрапляли в телеграфні дроти. Ю. Кримському розповідали, що в Канівському повіті на дніпровських заливних луках, диких качок ловили на рибальські гачки, на які насаджували маленьку рибку. У Переяславському повіті Полтавської губернії за лісами стояло поле з житом, в яке прилітали з Дніпра гуси і качки. Увечері мисливці розвішували на просіках у лісі сітки для риби, там де пролітають птахи. Ю. Кримський цього не бачив, але йому розповіли про це у 1857 р. мисливець з тих країв. Таким же чином ловили гусей у Волинській губернії, у Луцькому повіті по берегах р. Старі, про що автору праці у 1869 р. розповіли старі мисливці [9, с. 3 зв., 17–17 зв.].

Ю. Кримський писав, що співочих птахів – чижів, щигликів, снігурів, синиць та інших, хлопчики ловили взимку. Існувало кілька видів пасток для їх ловлі: це були або клітки, або п'ять цеглин, які складали на зразок скриньки. По середині пастки висіла на ниточці паличка, приставлена на середині пастки до іншої палички (язичка) від дверцят або кришки. Від дотику до поздовжньої

палички язичок спускався, і дверці або кришка пастки зачинялися. З інших джерел відомо, що самолови робили з дерева. Широко було розповсюджено в Україні ловля пташок сильцями [8, с. 249–250, 288–290, 367; 9, с. 11 зв.–12].

Ю. Кримський описав численні варіанти різних петель, самоловів, тенет, якими ловили дрібних тварин. У Волинській та Чернігівській, Київській губерніях побутовало "полювання на петлю" на зайця. На заячих стежках ставили петлі зі скрученим дротом, в яку заєць потрапляв головою. У Звенигородському та Чигиринському повітах зимою полювали "зайців на піку". Мисливці на заячі стежки ставили заточені нахилені палички [7, с. 111, 112; 9, с. 5; 15, с. 236].

У Чернігівській губернії у 1860-х роках вовків ловили живими у вовківні – круглі, похили ями або два круглих, один в другому, тини з дверцями, що самі відчинялися. Приманкою до них слугували живі домашні тварини. В обох вовківнях у звірів не стріляли, а втягали з пастки за допомогою петлі із мотузки. Відомі й інші види вовківень: самозакривні і гвинтові [7, с. 111, 112; 9, с. 7 зв.–8; 15, с. 235].

Найновіший, за часом, спосіб полювання – це полювання з вогнепальною зброєю. Панівне місце вона здобула в Україні у 50-тих рр. XIX ст. [7, с. 112]. Куріпок ловили на манки (вабик), який робили з кравецького наперстка без денця, овечого, або щучого міхура і кінського волоса, або шовкової нитки. Звук, що видавався вабиком, був схожий на крик старки-самки (мамки) і молодняк збирався на цей звук. Привчена собака піднімала молодняк, а мисливці стріляли або били їх палицями [9, с. 3–3 зв.].

На дрохв полювали "з наїзду", тобто мисливці побачивши дичину об'їжджали навколо неї на возі, або жечучи перед собою коня або телят, звужуючи і звужуючи коло, і непомітно стріляли, якщо птах підпускав їх ближче. Або мисливець у шкуру коня з головою і хвостом, ведучи на повідку іншого коня або вола, обходив накарчках дрохв і непомітно стріляв. У Волинській та Чернігівській губерніях полювали на вовків "з наїзду" на саях, приманкою слугувало поросля. На качок, а також на тетеруків під час "бормотання" (періоду спарювання), полювали з куреня, приманкою для качок слугувала домашня качка, для тетерука – опудало птиці з сукна [9, с. 3 зв., 4–4 зв., 6–6 зв., 12 зв.].

Існувало кілька способів полювання на лисицю. Її викурювали з нори за допомогою диму. У Звенигородському і Уманському повітах Київської губернії мисливці обступали кущі, заздалегідь помітивши слід лисиці, і гнали її на край поля, де стояли стрілки. Щоб вполювати вовка чи лисицю, з вечора, у місячну ніч на краю села, де стоїть окрема клуна або сарайчик, клали падаль і робили засідку [9, с. 7].

Інші розділи Ю. Кримський присвятив зброї та іншим засобам полювання. Побачити у селян у той час кремінну зброю було вже рідкістю. Загоничі на облави приходили з палицями. У 60-х роках XIX ст., коли порох було складно дістати, його виготовляли самі селяни в Чернігівській, Київській, Волинській губерніях. Ю. Кримський не описав як вони робили порох, але на вигляд він був по величині зерна, бурий, нерівний і слабкий, але стріляв і вбивав птахів і великих звірів. Дріб і картеч теж робили селяни. Круглу солдатську кулю (в той час всі кулі були великими) клали на обух, розтягували в довжину або кругло, або на чотири кути і розсікали на рівні шматки по 8–12 штук. Кутова картеч називалася "жеребка". Дріб висікалася з солдатських куль, розтягнутих тонкіше. Ці шматочки округляли перекачуванням між двома дощечками [9, с. 11–11 зв.; 15, с. 229–230].

Ю. Кримський детально описував засоби для ночівлі і переправи під час полювання. Щоб не кусали комарі потрібно було, йдучи на полювання, змастити обличчя, шию і руки конопляним маслом з камфорою. Добували вогонь від тертя двох шматків дерева – м'якого і твердого. У часи Ю. Кримського вогонь добували сірниками, кресалом і трутом. Трут робили з вивареної деревної губки, з паперового шнурка та з м'якого паперового дрантя, просочених розчином селітри. Через широкий і глибокий струмок переправлялися за допомогою "куги" (ситняг – вид очерету, не порожній всередині, а як губка, не тоне): робили плотик, зв'язавши його мотузочками, травою, ликом з липи і складали на нього одяг, припаси, рушницю і, прив'язавши все це до плоту, тягнули за мотузочку по воді у зубах, передаючи її один одному [9, с. 15–15 зв.].

Далі Ю. Кримський перераховує приблизну вартість здобичі та способи її вживання. Він писав, що багаті селяни, якщо не піст, самі їдять свій видобуток: зайців, качок, куріпок і таке інше. Цю та іншу дичину продавали у місто, в економію або у завод. Середні ціни були такі: дрохви, глушечі – 78 коп – 1 руб 35 коп, тетерук і качка – 25–45 коп за пару, коза – 1 руб 50 коп – 2 руб, чирок, дупель, куріпка і рябчик – 10–15 коп, бекас і кулик – 6–8 коп, перепілка і деркач – 4 коп. Шкура лисиці коштувала 1–2 ½ руб, вовка – 1–2 руб, зайця – 6–12 коп, дикої кози – 30–60 коп, куниці – 45 коп – 2 руб, тхора – 45–90 коп. Ціни залежали від якості шкури [9, с. 12 зв.–13].

Продукти полювання застосовували у ветеринарії, медицині та господарстві. Шкуру дикої кози використовували як кращий засіб від натирання у коней спини під сидельцем, її клали шерстю до спини. Сало вовка – як мазь від вовчачка (екземи) або щоб мазати ноги, щоб не мерзли. Сало зайця використовували при опущенні матки, салом гусячим лікували відморожених домашніх гусей і качок. М'ясо лисиці давали свиням, щоб набирали жир. Дещо йшло на сувеніри. У Херсонській і Київській губерніях вбитого орла продавали на опудало, якщо зіпсували шкуру, то відрубували ноги і продавали по 50 – 60 коп. З них робили підсвічники. Роги козлів продавали під висячі етажерки [9, с. 15].

Малих ведмежат ловили для розваги панства. У Віленській губернії жило багато татар-мусульман. Один з цих татар – Біцютка розповів Ю. Кримському у 1870 р. про "Сморгонську академію". Це така жартовлива назва школи дресирування ведмедів, заснована князями Радзивіллами у XVII ст. у містечку Сморгонь (нині місто в Гродненській області, Білорусія). Проіснувала вона до кінця XVIII - початку XIX ст. Часто "Сморгонську академію" описують як яму, в яку опускали залізну клітку з мідним дном. В яму клали сушняк і хмиз та підпалювали. У клітку заводили ведмедя, який на розжареній підлозі вставав на задні лапи і починав їх переминати: так вчили тварин "танцювати" для розваги публіки. За іншою версією школа представляла собою "особливу кам'яницю", в якій "кам'яна підлога другого поверху розжарюється піччю з нижнього поверху" [12, с. 32]. Проте лише у записках і малюнках Ю. Кримського вона чітко зображена, як дерев'яний будинок з двома печами під цегляною підлогою [9, с. 17 зв.–18].

Автор не оминув у своїй праці і мисливські забобони та прикмети, що були дуже поширені. Поганою прикметою було зустріти дорогою на полювання священика, жінку з порожніми відрами, або якщо хтось перейшов вулицю з пустим кошиком, або перейшов дорогою порожній віз, то буде невдача на полюванні. При зустрічі з вагітною жінкою або жінкою з повними відрами, або ж коли перейшов дорогу повний віз, перейшов хтось до-

рогу з булками – буде удача. При виході мисливця за село чи місто, якщо його собака помочиться або справить нужду з правого боку – буде удача, з лівого – до невдачі. Перебіжить дорогу кіт – будуть промахи по зайцях. Дріб, обрану зі смаженої або вареної дичини, клали у заряд – то щаслива дріб. Заправку крем'яної зброї, насипавши порошу, прикривали заячим хвостом для того, щоб не сирів і для удачі на зайців. При розстановці дротів петлюю на зайців робили замовляння. Вірили, що стріляти у лелек не можна через те, що тому хто уб'є самку, самець розшукає у полі палаючу голувешку і кине на дах будинку тій людині [6, с. 113; 9, с. 13 зв.–15].

У 60-х роках XIX ст. у Чернігівській, Волинській та Полтавській губернії вірили, що рушницю можна заговорювати на час і назавжди. Це було пов'язано тільки з крем'яними рушницями, про пістони нічого не відомо. Якщо стріляти у вагітну кішку, то буде зброя жнивить ("жнивучі" рушниці – термін, що вживається по відношенню до мисливських рушниць, стрільба з яких по дичині неефективна, тому що дає багато підранків через недостатню вражаючу силу). Щоб зброя не жнивила потрібно вимити її сечею при світлі місяця, а дріб потримати в роті і всипати в рушницю. Щоб не було осічки, пістони потрібно потримати під голою пахвою. У Волинській губернії і північних повітах Чернігівської губернії Ю. Кримський чув, щоб мати успіх на полюванні, треба було продати душу чорту. Він розповідав як це зробити і наводив приклад, як хлопець поглимився над Святими Дарами після Причастя. У ці замовляння вірили лише старики, молодь вже не дослуховувалась до них [6, с. 20–28; 9, с. 13 зв.–15; 15, с. 234, 239].

Усі матеріали, які містяться у праці Ю. Кримського "До полювання на птахів та тварин у Малоросії-Україні та Волині", мають важливе етнологічне значення. Вони доповнюють та розширюють раніше відомі знання про мисливство в Україні, як важливу галузь господарства, що розвивалася століттями, від перших віків існування людства та мала багато архаїчних елементів, таких як маскування під тварину під час полювання, вірування та прикмети. Важливість цих даних полягає в тому, що автору вдалося зафіксувати останні відомості про культуру мисливців, як професійної версти, а не любителів. Тому ця робота потребує повної публікації, як важливого джерела з полювання, ґрунтового вивчення і порівняння з іншими архівними та сучасними відомостями про мисливство.

1. Аркушин Г. Повір'я мисливців Західного Полісся // Древляни: збірник статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю. – 1996. – Вип. 1. 2. Беньковський І. Повер'я і суевєрія, относящиеся к охоте // Киевская старина. – 1898. – Том LXI. – № 7. – Отд. 2. 3. Вояк Хв. Студії з української етнографії та антропології / Упорядкування: Ю. Іванченко. – К., 1995. 4. Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – 1921. 5. Гурницький К.І. Кримський як історик. – К., 1971. 6. Дмитренко А. Мисливські табу, повір'я і прикмети // Етнічна історія народів Європи. – 2006. – Вип. 21. 7. Дмитренко А. Привласнювальні форми промислів // Українська етнологія. – К., 2007. 8. Заглада Н. Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля // Народна культура українців: життєвий цикл людини: У 5 т. – К., 2008. – Т. 1. Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. 9. Інститут Рукопису Національної Бібліотеки України ім. В.І Вернадського НАН України. – Ф.І, од. зб. 22397. – 22 а. 10. Кримський А.Ю. Твори в п'яти томах. Т. 1: Поетичні оповідання. – К., 1972. 11. Левченко М. Исчезнувшие и исчезающие Южной России животные // Киевская старина. – 1882. – Год первый. – Том III. Август. 12. Солодухо Я. Медвежья академия // Советский цирк. – 1959. – № 3. 13. Фрейзер Дж. Дж. Золотая ветвь. Исследование магии и религии / Перевод М.К. Рыклина. – М., 1980. 14. Хоменко В.М. Звенигородщина. Словник-довідник. До 85-річчя Звенигородського р-ну. – Черкаси, 2008. 15. Шухевич В. Гуцульщина // Матеріали до українсько-руської етнології. – 1901. – Том IV. – Друга часть.

Надійшла до редколегії 17.02.12